

НАУКОВИЙ ВИСНОВОК

щодо застосування ст. ст. 56, 59 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 172 Сімейного кодексу України

I.

Цей науковий висновок підготовлений на підставі частини 7 статті 404 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 47 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», пунктів 1.2, 2.8, 3.2, 3.3 Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді, за зверненням Голови Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду Гулька Бориса Івановича від 31.05.2022 № 163/0/26-22 у справі № 318/623/19, щодо викладених у зверненні питань:

1. Чи є різними/тотожними процесуальні інститути: положення статті 58 ЦПК України (інститут процесуального представництва) та статті 56 ЦПК України (інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб)?

2. Чи можливе застосування до змісту частини другої статті 172 СК України положень статті 56 ЦПК України?

3. Чи має право особа на підставі частини другої статті 172 СК України та положень статті 56 ЦПК України, якщо вона не пред'являла позов на захист прав немічних батьків, подати апеляційну скаргу?

4. Якщо така особа не має права на подання такої скарги, то чи має право така особа на касаційне оскарження ухвали апеляційного суду про повернення апеляційної скарги?

II.

Опис дослідження.

За загальним правилом особа звертається до господарського суду за захистом свого порушеного, оспорюваного права чи охоронюваного законом інтересу. Поряд з цим статті 56, 57 ЦПК, розміщені в § 1 «Учасники справи» Глави 4 «Учасники судового процесу» містять процесуальні норми, якими регулюється право і порядок звернення до суду в інтересах інших осіб. Випадки, коли таке звернення допускається, мають бути встановлені законом. Законом також встановлюються випадки, коли органи державної влади, органи місцевого самоврядування на виконання

наданих ім. повноважень звертаються до суду в інтересах держави чи в суспільних інтересах.

Слід звернути увагу на те, що ЦПК не називає таке звернення представництвом, адже і відповідні положення не включені до інституту представництва (§ 2 «Представники»), відповідно, сам законодавець таких осіб представниками не вважає.

Такі органи та особи наділяються правом не лише звертатись до суду, а й брати участь у цих справах. Такі органи та особи не можуть вступити у справу, відкрито за позовом тієї особи, права та законні інтереси підлягають захисту. Винятками із цього правила є статус прокурора, який відповідно до ч. 3 ст. 56 ЦПК може вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини також на будь-якій стадії розгляду вступати у справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, що передбачено ч. 2 ст. 56 ЦПК.

Конституційний Суд України наголосив на тому, що захист у судах прав та інтересів інших осіб є однією з гарантій реалізації конституційного права кожного на судовий захист і полягає у зверненні до суду державних органів, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб, яким законом надано право звертатися із заявами про захист прав, свобод та інтересів інших осіб.¹

Державні органи мають право звертатися до цивільного суду з позовом у випадках, коли:

а) право на звернення прямо встановлено у законі як складова компетенції державного органу;

б) спір виник з цивільних, сімейних, трудових відносин, а не з публічно-правових;

в) у спірних відносинах державний орган не є суб'єктом владних повноважень при здійсненні ним владних управлінських функцій.

Конституційний Суд України, досліджуючи питання представництва прокуратурою України інтересів держави в суді, зазначив, що воно є одним із видів представництва в суді. За правовою природою представництво в

¹ Рішення Конституційного Суду України від 28.11.2013 № 12-рп/2013 у справі за конституційним зверненням за конституційним зверненням асоціації «Дім авторів музики в Україні» щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 5 Закону України «Про судовий збір» у взаємозв'язку з положеннями пункту «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (абз. 2 п.2.4).

суді є правовідносинами, в яких одна особа (представник) на підставі певних повноважень виступає від імені іншої особи (довірителя) і виконує процесуальні дії в суді в її інтересах, набуваючи (змінюючи, припиняючи) для неї права та обов'язки. Представництво прокурором інтересів держави в суді відрізняється від інших видів представництва рядом специфічних ознак: складом представників та колом суб'єктів, інтереси яких вони представляють, обсягом повноважень, формами їх реалізації.² На нашу думку, цю правову позицію можна екстраполювати на усіх суб'єктів, яким законом надається право звертатись до суду в інтересах інших осіб.

Процесуальний статус осіб, які беруть участь у цивільному судочинстві з метою захисту прав та інтересів інших осіб на підставі ст. 45 ЦПК³, обумовлюється, як правило, покладеними на них функціями та наданими повноваженнями, реалізація та виконання яких має здійснюватися цими суб'єктами особисто, без права передоручення іншим особам, що впливає з аналізу законодавства, що регулює їх діяльність (закони України «Про прокуратуру», «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування» тощо). З цим пов'язані специфічні підстави, функції та порядок участі зазначених осіб у цивільному процесі. Отже, в наведених випадках відсутнє процесуальне представництво в традиційному розумінні.⁴

Слід звернути увагу на те, що в чинній наразі редакції ЦПК законодавець консолідував норми щодо представництва, створивши окремий інститут (§ 2, гл. 4 розд. 1 ЦПК), але норми щодо осіб, які беруть участь у цивільному судочинстві з метою захисту прав та інтересів інших осіб, залишив серед норм, що регулюють статус учасників судового процесу (§ 1, гл. 4 розд. 1 ЦПК). Це також підводить до висновку, що законодавець не вважає, що цими особами здійснюється представництво в класичному розумінні.⁵

Відповідно до ч. 2 ст. 172 СК повнолітні дочка, син мають право звернутися за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) від 8 квітня 1999 року № 3-рп/99.

³ В редакції, що діяла до 15.12.2017 р.

⁴ Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 2016. С. 269.

⁵ Слід звернути увагу на те, що у Кодексі адміністративного судочинства України в редакції, що діяла до 15.12.2017 р. було встановлено, що як законні представники діють також органи та інші особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (ч. 8 ст. 56 КАС). У чинній редакції законодавець відмовився від такої формули представництва.

як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень. Ця норма є логічним продовженням і перебуває в глибинній, засадничій єдності із нормою ч. 1 цієї статті, відповідно до якої дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу. Ці норми є розкриттям мети регулювання сімейних відносин (ст. 2 СК), зокрема, утвердження почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, побудови сімейних відносин на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки.

З огляду на викладене, на нашу думку, норма ч. 2 ст. 172 СК щодо права доньки, сина захищати своїх батьків є спеціальною процесуальною нормою, що міститься в СК і відрізняється змістовно від «офіційно-функціонального» представництва, про яке йшлося вище (ст.ст. 56, 57 ЦПК). Окрім того, норма ч. 2 ст. 172 СК врегульовує сімейні відносини з притаманним їм особисто-довірчим характером, які за своїм змістом та суб'єктивним складом вельми подібні до процесуальних правовідносин законного представництва (ст. 59 ЦПК).⁶

Також важливим є те, що повноваження законного представника, про які йдеться у ч. 2 ст. 172 СК більш широкі, ніж ті, що мають у судовому процесі органи та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб відповідно до ст.ст. 56, 57 ЦПК. В цьому аспекті поширення процесуальних норм ст.ст. 56, 57 ЦПК на відносини, що виникають на підставі ч. 2 ст. 172 СК було б звуженням обсягу повноважень донька, сина під час захисту прав та інтересів непрацевдатних, немічних батьків.

Існування законного представництва зумовлене необхідністю надання допомоги у реалізації права на судовий захист та забезпечення засад змагальності судочинства при розгляді цивільних справ, де беруть участь особи, які не мають повної цивільної дієздатності, визнані недієздатними або дієздатність яких обмежена. Законне представництво ґрунтується на нормах закону, що визначають правовий механізм участі представників у цивільному судочинстві, встановлюючи при цьому відповідне коло осіб, які можуть брати участь у розгляді справи через законних представників, та осіб, на яких покладається виконання

⁶ Додатково слід звернути увагу на те, що суб'єкти відносин представництва, зазначені у ст. 172 СК не обов'язково мають бути членами сім'ї в розумінні ст. 3 СК. У ст. 3 СК «Сім'я» немає традиційно сформульованої дефініції на зразок «сім'я – це ...». Сутність сім'ї визначена у ній через три її ознаки, котрі впливають із розуміння сім'ї як союзу двох чи більше осіб, а саме: спільне проживання; спільний побут; взаємні (спільні) права та обов'язки // Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Правова єдність, 2009. – С. 8-9.

представницьких функцій. Підставою виникнення законного представництва є встановлені у законі юридичні факти, за наявності яких одна особа може здійснювати у суді процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки від імені іншої особи, а саме: походження дітей від батьків, усиновлення, встановлення опіки або піклування над малолітньою чи неповнолітньою особою, особою, визнаною недієздатною або обмежено дієздатною, тощо.⁷

Визначаються основні ознаки законного представництва і його відмінності від добровільного представництва: 1) для виникнення законного представництва не є необхідним волевиявлення особи, яку представляють; 2) при представництві за законом повноваження автоматично виникає на основі визначеного у законі фактичного складу, а повноваження добровільного представника виникає з огляду на правочин, що здійснює особа, яку представляють; 3) при представництві за законом особа представника визначається законом, а при добровільному представництві – особою, яку представляють; 4) законний представник має право здійснювати всі процесуальні дії, які особа, яку представляють, обмежити не може, оскільки її воля не має юридичної значущості чи невідома, а добровільний представник може бути обмежений у здійсненні визначених процесуальних дій особою, яку представляють; 5) дії законного представника частково контролюються судом у частині відповідності його дій інтересам особи, яку представляють, при укладанні мирової угоди, відмові від позову, визнанні позову, а при добровільному представництві суд не має таких правомочностей, крім укладання мирової угоди; 6) форма уповноваження є іншою; 7) законний представник не зв'язаний вказівками особи, яку представляє, а добровільний представник – зв'язаний; 8) фізична особа, яку представляють, при законному представництві, як правило, не має повної цивільної дієздатності, а при добровільному вона завжди є дієздатною (крім передоручення, що вчиняється законним представником).⁸

Стаття 59 ЦПК визначає перелік осіб, які виступають в процесі законними представниками певних категорій фізичних осіб: а) малолітніх осіб віком до чотирнадцяти років; б) неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років; в) недієздатних фізичних осіб; г) осіб, цивільна дієздатність яких обмежена. Законними представниками цих осіб

⁷ Світлична Г. О. Законне представництво у цивільному судочинстві / Г. О. Світлична // Вісник Верховного Суду України. - 2013. - № 10. - С. 35.

⁸ Чванкін С. А. Добровільне представництво у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / С. А. Чванкін; кер. роботи Ю. С. Червоний; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2005. С. 17-18.

можуть бути: батьки, усиновлювачі, опікуни (піклувальники) чи інші особи, визначені законом.

Перелік осіб, яких законодавець вважає законними процесуальними представниками не є вичерпним, оскільки ними можуть бути «інші особи, визначені законом»⁹; однак вичерпним є перелік осіб, яких можуть представляти законні представники.¹⁰ Обмеженість цього переліку не дозволяє вважати інших осіб, яких можуть представляти законні представники, крім тих, що зазначені у ст. 58 ЦПК.¹¹ До цього переліку не входять непрацездатні, немічні батьки, які потребують захисту їхніх дітей, як це передбачено ст. 172 СК.

Законні представники діють у цивільному судочинстві від імені та в інтересах осіб, які набули відповідного процесуального статусу, якщо вони з об'єктивних причин не можуть самостійно реалізувати надані їм процесуальні права і, як наслідок, ефективно захистити свої порушені, невизнані або оспорювані права, свободи та інтереси у суді.¹² Тобто, за змістом ст.ст. 47, 59 ЦПК такими особами слід вважати фізичних осіб, які не мають цивільної процесуальної дієздатності або цивільна процесуальна дієздатність яких обмежена.

Законне представництво у цивільно-правових відносинах завжди є продовженням матеріально-правового законного представництва.¹³

⁹ Так, відповідно до ч. 2 ст. 258 СК баба і дід мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних внуків до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень; відповідно до ч. 2 ст. 262 СК сестра, брат, мачуха, вітчим мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень. Однак, в наукових публікаціях висловлювалась думка, що «...надання зазначеному колу осіб права звернення до суду без спеціального оформлення повноважень не означає набуття ними статусу законних представників» // Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 2016. С. 294.

¹⁰ Для порівняння: нормами ст. 56 КАС України безпосередньо визначено особливості законного представництва, що може бути застосоване щодо окремих категорій фізичних осіб: а) малолітніх осіб, тобто осіб віком до чотирнадцяти років; б) неповнолітніх осіб, які не досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність; в) недієздатних фізичних осіб; г) неповнолітніх осіб, які досягли віку, з якого настає адміністративна процесуальна дієздатність; д) непрацездатних фізичних осіб; е) фізичних осіб, цивільна дієздатність яких обмежена. Законодавець вичерпно окреслив коло представників, які мають право захищати інтереси вищенаведених категорій фізичних осіб: а) батьки; в) усиновлювачі; г) опікуни; д) інші особи, визначені законом. Див.: Джафарова М. Загальна характеристика інституту процесуального представництва в адміністративному судочинстві України // Підприємництво, господарство і право, № 4, 2020. С. 150.

¹¹ Інакше законодавець застосував би формулу – «інших осіб у випадках, встановлених законом».

¹² Світлична Г.О. Законне представництво у цивільному судочинстві / Г. О. Світлична // Вісник Верховного Суду України. - 2013. - № 10. - С. 35.

¹³ Так, ст. 242 ЦК, яка визначає представництво за законом у цивільних відносинах, встановлює, що: 1) батьки (усиновлювачі) є законними представниками своїх малолітніх та неповнолітніх дітей; 2) опікун є

Дієздатні, але непрацездатні, немічні особи не входять до складу суб'єктів, права та інтереси яких захищають у суді законні представники. Повнолітні діти непрацездатних, немічних батьків можуть захищати їх права та інтереси в суді на підставі належним чином оформленої довіреності, тобто бути добровільними представниками. Крім того, на підставі прямого припису у законі (ч. 2 ст. 172 СК) вони можуть бути наділені правом звернення за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків, не набуваючи при цьому статусу законного представника.¹⁴

Незважаючи на те, що норма ч. 2 ст. 172 СК врегульовує правовідносини, які за своїм змістом та суб'єктним складом вельми подібні до процесуальних правовідносин законного представництва (ст. 59 ЦПК), на нашу думку, не можна вважати ці відносини законним представництвом. Слід зважити на те, що склад осіб, яких можуть представляти законні представники обмежений особами, переліченими у ст. 59 ЦПК.

Хоча непрацездатні і немічні батьки *de jure* не позбавлені (наділені) цивільної процесуальної дієздатності, але *de facto* вони не здатні **особисто** здійснювати цивільні процесуальні права і виконувати цивільні процесуальні обов'язки в силу обставин перебування у стані непрацездатності чи немічності. На відміну від осіб, яких представляють їх законні представники в силу ст. 59 ЦПК, процесуальна дієздатність яких підтверджена документально (свідоцтво про народження, рішення суду про визнання недієздатним, тощо), перебування особи у стані непрацездатності чи немічності може не бути постійним станом, а тому перебування у такому стані підлягає доказуванню в кожному випадку звернення до суду на підставі ч. 2 ст. 172 СК.

Таким чином, правовідносини щодо реалізації права звернення повнолітніх дочки, сина за захистом за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків на підставі ч. 2 ст. 172 СК не можуть вважатись ані участю у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК), ані законним представництвом (ст. 59 ЦПК).

На нашу думку, правовідносини, в яких реалізується право звернення повнолітніх дочки, сина за захистом за захистом прав та інтересів

законним представником малолітньої особи та фізичної особи, визнаної недієздатною; 3) законним представником у випадках, встановлених законом, може бути інша особа.

¹⁴ Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін.; за ред. В.В. Комарова. – Х.: Право, 2016. С. 293.

непрацездатних, немічних батьків на підставі ч. 2 ст. 172 СК, слід кваліфікувати як особливий вид представництва (представництво *sui generis*), який має особливий склад суб'єктів, зміст, підстави виникнення.

Поряд із цим формулювання, застосоване у ч. 2 ст. 172 СК («як їх законні представники, без спеціальних на те повноважень»), над нашу думку, слід розуміти так, що законодавець, не визнаючи повнолітню дочку, сина законними представниками дієздатних, але непрацездатних чи немічних батьків, наділяє повнолітню дочку, сина повноваженнями законного представника, правом звернутись до суду за захистом, іншими правами, а також обов'язками та відповідальністю, що передбачені процесуальним статусом законного представника.

III.

Висновки.

1. Положення статті 59 ЦПК України (інститут процесуального представництва) та статті 56 ЦПК України (інститут захисту прав, свобод та інтересів інших осіб) не є тотожними процесуальними інститутами.

2. Одночасне застосування до відносин, врегульованих ч. 2 ст. 172 СК України, норм ст. 56 ЦПК неможливе.

3. Особа, яка не пред'являла позов на захист прав немічних батьків, має право подати апеляційну скаргу, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, маючи повноваження законного представника на підставі частини другої статті 172 СК України.

4. Оскільки така особа має право на подання апеляційної скарги, то у зв'язку із цим має право на касаційне оскарження ухвали апеляційного суду про повернення апеляційної скарги.

**Член Науково-консультативної ради
при Верховному Суді
кандидат юридичних наук**

Беляневич В.Е.